

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ

Проаналізовано окремі методологічні аспекти функціонування пенсійної системи України в умовах мінізації економічних відносин. Визначено коло проблемних питань. Окреслено напрямки вдосконалення концепції пенсійного реформування в напрямку соціально-економічного розвитку держави.

Ключові слова: пенсійна система, реформа, тіньова економіка, концепція, розвиток.

Реалізація принципів соціальної держави, що проголошено Конституцією України, набула якості першочергових державних пріоритетів [1, с. 4]. Практичне виконання цього завдання потребує значних фінансових ресурсів і можливе за умови формування міцної вітчизняної економіки. В цьому контексті Концепція пенсійного реформування була обумовлена логікою попереднього соціально-економічного розвитку. Принциповою відмінністю нової пенсійної системи стало запровадження страхових принципів, що поставили в залежність розмір пенсій та рівень заробітної плати і тривалість страхового стажу. Тому поряд з виконанням основного завдання, що полягає у підвищенні рівня соціальної захищеності населення певних категорій, метою реформування є забезпечення фінансової збалансованості системи. Для запровадження в Україні була обрана трирівнева пенсійна система, що складається з солідарної та накопичувальної систем загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, а також системи недержавного пенсійного забезпечення [2, с. 1]. Такий різноспрямований механізм пенсійного страхування, як очікувалось, матиме потужний вплив на вирішення комплексу проблем, пов'язаних з активізацією економічної діяльності, виведенням з тіні трудових відносин і прихованих елементів підприємницької діяльності, а також заробітної плати (доходу).

Дослідженню проблем пенсійного реформування та сутності такого явища як тіньова економіка присвячували свої роботи такі провідні вчені та практики, як Г. Дегтярьов, І. Сазонець, Н. Борисенко, Б. Зайчук, В. Предборський, В. Сухарев та багато інших. Однак незважаючи на це, проблема існування та подолання тіньових процесів не є повністю вивченою. Найбільш дискусійним вважаються методологічні проблеми розвитку та взаємовпливу тіньової сфери на всі складові суспільного життя, зокрема функціонування пенсійної системи. Це пояснює актуальність досліджень у цьому напрямку.

Таким чином, метою статті є аналіз окремих методологічних аспектів функціонування пенсійної системи України в умовах мінізації економічних відносин, визначення кола проблемних питань і окреслення пропозицій щодо вдосконалення концепції пенсійного реформування в напрямку соціально-економічного розвитку держави.

Реформування пенсійної системи є частиною трансформаційних процесів, що відбуваються в державі. Якісні чинники середовища, в якому функціонує механізм пенсійної системи, суттєво позначається на результатах реформи, що мають не тільки позитивний, а й негативний характер. Одним з найбільш суттєвих факторів впливу можна вважати ступінь тінізації сфер суспільства. Зазначено, що тіньова економіка отримує широке розповсюдження зазвичай в країнах з низькими показниками соціально-економічного розвитку, недосконалим законодавством, високим рівнем оподаткування, а також занадто бюрократизованими правилами господарського життя та поширенням корупції [3, с. 211]. Розвиток проявів тіньових процесів на сучасному етапі, зокрема в контексті становлення оновленої пенсійної системи, дав можливість сформулювати власне бачення концептуального змісту цього явища, що наведено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Концептуальна характеристика процесів тінізації

Концептуальна складова тіньової економіки	Характеристика концептуальної складової
1	2
Фактори, що сприяють виникненню	<ul style="list-style-type: none"> – правові; – економічні; – соціальні; – політичні; – мотиваційні; – суспільне сприйняття.
Мета тіньової економіки	Отримання доходів (прибутку) за рахунок економічної діяльності, що не підпадає під нагляд держави
Суб'єкти тіньової економіки	Юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності - фізичні особи, громадяни, громадяни інших держав
Соціальні ознаки суб'єктів тіньової економіки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Для юридичних осіб (високий попит на продукцію або послуги, можливість реалізації за готівку). 2. Для фізичних осіб (соціальна належність, статус, вік, стать, професія, освіта).
Ресурси для функціонування	<ul style="list-style-type: none"> – людські; – фінансові; – інформаційні; – правові.
Організаційна структура	Організаційно-управлінський сегмент, сфера діяльності, сфера збуту, виконавці, сприятливе середовище, схема тінізації, адміністративно-правове супроводження та захист.
Класифікація	<ul style="list-style-type: none"> – за видами діяльності; – за ступенем охоплення (часткова, повна); – за рівнем організації (індивідуальна, сімейна, групова, галузева, корпоративна, національна, міжнародна)

Продовження таблиці 1

1	2
Види	<ul style="list-style-type: none"> – неофіційна; – фіктивна; – чорна.
Напрямки впливу	<ul style="list-style-type: none"> – конкурентоспроможність виробників; – розвиток економіки; – бюджетна сфера; – соціальні гарантії; – національна безпека.
Наслідки впливу	<ul style="list-style-type: none"> – викривлення національної статистики; – викривлення індикаторів соціально-економічного розвитку; – дефіцит бюджету; – бідність; – деформація суспільної свідомості.

З наведеного можна зробити висновок, що кожен із зазначених факторів перетинається з тим чи іншим елементом пенсійних відносин. Це дає підстави для системного усвідомлення взаємовпливу цих двох сфер. А всеохоплюючий характер проникнення елементів пенсійної системи до всіх сегментів суспільного життя дозволяє стверджувати, що це позначається і на тіньовій сфері економіки. Схематично напрямки взаємовпливу факторів тінізації з площиною пенсійних відносин подано на рисунку 1.

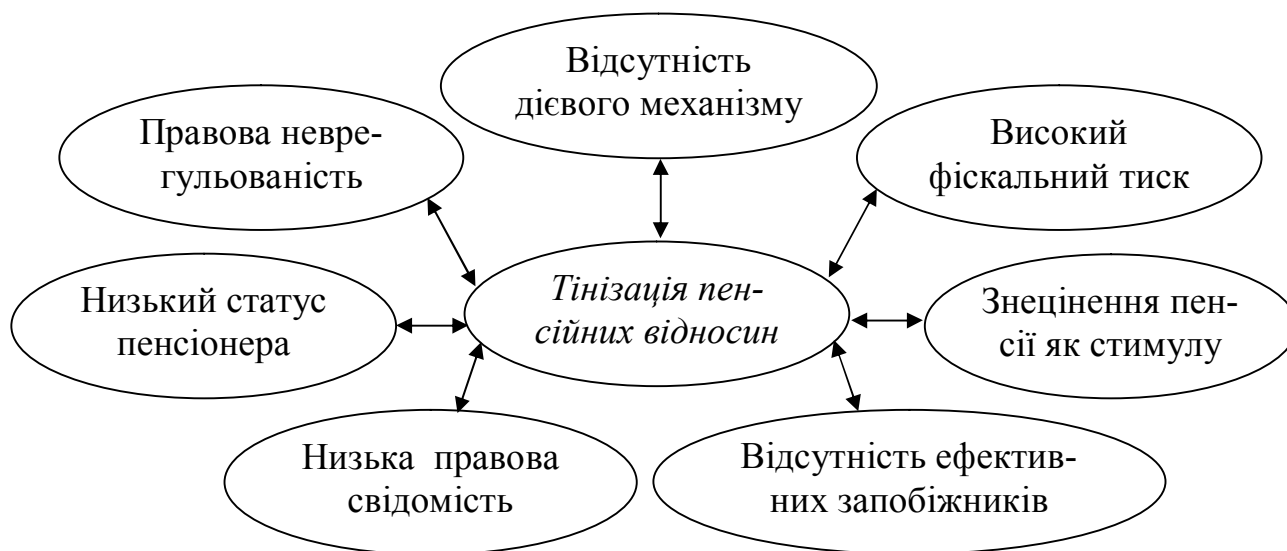

Рисунок 1 – Основні напрямки взаємовпливу факторів тінізації з площиною пенсійних відносин

Сукупність наведених факторів дає можливість зауважити, що наявність тіньових процесів має місце поряд з елементами правової та державної неврегульованості. Так, В. Предборський поширення тіньової економіки, зокрема, по-

в'язує з розвитком процесів державного управління, їх циклічністю, накопиченням у них кризових явищ та їх проявів [4, с. 98].

У контексті дослідження пенсійні відносини доцільно вважати певним результатом трудового внеску людини в економіку держави. Зазначимо, що вони базуються на тривалості роботи або підприємницької діяльності особи, а також заробітної плати (доходів), що отримувались ними впродовж трудової діяльності. Розглядаючи цю сферу суспільних відносин, можна відокремити різнопланові види її тінізації, наведені в таблиці 2.

Таблиця 2 – Характеристика основних форм тінізації трудових відносин

Форми тінізації трудових відносин	Визначення	Прояв у функціонуванні пенсійної системи
Мінімізація	Форма легальних трудових відносин, коли їх офіційно оформлена частина є меншою за фактично виконуваний обсяг або час роботи	Знижується страховий стаж та в подальшому рівень соціальної захищеності людини
Відсутність документального оформлення	Трудові відносини, що не підтверджені трудовим договором	Відсутність страхових прав. Можливий варіант придбання страхового стажу в добровільному порядку
Протиправна (злочинна) діяльність	Трудові відносини, що стосуються діяльності, забороненої законодавством, в через що вони не можуть бути оформлені офіційно	Відсутність страхових прав. Можливий варіант придбання страхового стажу в добровільному порядку
Торгівля людиною (рабство)	Протиправне використання людини для виконання нею роботи без оформлення трудового договору й оплати або за їх дискримінаційними умовами	Відсутність страхових прав. Можливий варіант придбання страхового стажу в добровільному порядку

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що наявні форми тінізації трудових відносин можуть бути імплантовані в функціонування будь-якого суб'єкта економічної діяльності. Зважаючи на важливість проблеми визначення та подолання цього явища, ми вважаємо за доцільне визначення низки причин, які перебувають в межах самих пенсійних відносин, що відображено в таблиці 3.

Це свідчить, що вказані причини мають широкий діапазон і досить суттєві наслідки. Вони позначаються, насамперед, на формуванні суспільної свідомості та призводять до її деформації. Економічні та фінансові проблеми відображають глибину наявних у державі негативних процесів. Зважаючи на деструктивний вплив тіньових проявів на розвиток суспільства, потребує окреслення концепція протидії, подолання або мінімізації цих явищ. Можна припустити, що розв'язання проблем тінізації лежить в аналітичній та практичній площині. Такий підхід дає можливість як базові відправні фактори взяти структуру населення за ознаками належності до певних категорій, статусу або соціальних груп.

Таку функцію може виконувати баланс трудових ресурсів, що, на наш погляд, може мати вигляд, наведений у таблиці 4.

Таблиця 3 – Основні причини тінізації економіки в межах пенсійних відносин

Назва показника	Вплив на економіку	Вплив на соціально-економічну сферу
Правова неврегульованість	Наявність основи для тінізації	Розбалансованість економіки, зниження її конкурентоспроможності
Відсутність дієвого механізму контролю	Неконтрольованість форм і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Високий фіскальний тиск	Можливість здійснення економічної діяльності без оформлення та сплати податків	Позбавлення соціального пакета
Знецінення пенсії як стимулу	Відсутність прагнення оформлювати трудові відносини	Прагнення до мінімальної участі
Відсутність ефективних запобіжників	Поширення видів і масштабів явищ тінізації	Поширення порушень законодавства
Низька свідомість	Готовність бути учасником чи свідком тіньових відносин	Поширення порушень законодавства
Низький статус пенсіонера	Не бажання заробляти пенсію	Прагнення до мінімальної участі

Таблиця 4 – Баланс трудових ресурсів

№ рядка	Назва показника	Значення
1	2	3
	1. Загальний розподіл населення	
	Населення всього,	
	в тому числі:	
01	Постійне населення адміністративної території – всього	
02	Економічно неактивне населення	
03	Працездатного віку	
04	Старше працездатного віку	
05	Економічно активне населення:	
06	Працездатного віку	
07	Старше працездатного віку	
08	Громадяни інших держав, які працюють	
	2. Розподіл економічно активного населення в офіційному секторі економіки	
08	Зайняті в галузях економіки	
09	Суб'єкти підприємницької діяльності-фізичні особи	
10	Інші самозайняті особи	

Продовження таблиці 4

1	2	3
11	Члени сім'ї суб'єктів підприємницької діяльності - фізичних осіб	
	3. Розподіл економічно-активного населення неформального сектору економіки	
12	Особи, зайняті в домашньому або підсобному господарстві	
13	Особи, зайняті індивідуальною працею або за наймом у окремих громадян	
	4. Розподіл економічно-активного населення, не зайнятого в економіці,	
	у тому числі:	
14	На території України:	
15	Ті, що працюють на інших адміністративних територіях	
16	учні працездатного віку	
17	домогосподарки	
18	представники асоціальних груп	
19	зайняті без оформлення іноземні громадяни	
20	За межами території України:	
21	зайняті трудовою діяльністю офіційно	
22	зайняті трудовою діяльністю неофіційно	

Важливо зазначити, що такий баланс матиме специфічні відмінності залежно від особливостей адміністративної території. Потребує зауваження, що концептуальною особливістю тінізованої економічної діяльності можна вважати наявність певних обставин, що роблять її можливою. Тому для виявлення тінізованих економічних відносин застосовуються індикатори або ознаки, за допомогою яких можна визначити суб'єктів економічної діяльності певної групи ризику.

Основними критеріями з точки зору досліджуваної сфери, на нашу думку можуть бути такі показники, як кількість і середня заробітна плата.

За ознаками цих характеристик, сформованих за даними органів ПФУ на прикладі міста Сніжне, можна визначити сфери потенційно тінізованої діяльності, що відображено в таблиці 5.

Наведені показники переконливо вказують на невідповідність кількості здійсненню зазначеного виду діяльності. Рівень заробітної плати також не кореспондує з основними соціальними індикаторами щодо оплати праці, рівня споживання та цін конкретного регіону. Таким чином, в основі побудови концепції практичних дій щодо детінізації, перебуває потреба вдосконалення підходів. Специфіка тінізації потребує побудови такої роботи з огляду на комплексність, включаючи аналітичні спостереження, контрольні дії, оперативне супроводження тощо. Для цього є доцільне розробка концепції ризик-орієнтованого аудиту тіньової діяльності з огляду на галузеву та іншу специфіку.

Таблиця 5 – Основні сфери тіньової економічної діяльності за критеріями кількості працівників і середньої заробітної плати

Види діяльності	За критерієм кількості (середня кількість, осіб)	За критерієм оплати праці (середня заробітна плата, грн)
Торгівля	3	582,33
Діяльність кафе, ресторанів	2	834,48
Фермерські господарства	5	984,50
Діяльність заправок, СТО	5	896,91
Перевізники	24	917,82
Діяльність ринків	18	857,73

Узальнюючи сказане, можна зробити висновок, що механізм пенсійної системи, як один з інструментів регулювання соціально-економічного розвитку держави в сучасних умовах, не є дієвим засобом активізації та виведення з тіни процесів, що відбуваються в економіці, підприємницькій сфері діяльності, трудових відносин і заробітної плати (доходу).

Висновки. З метою вирішення перелічених у статті проблем в межах пенсійної системи, необхідно:

1. Розробити та запровадити баланс трудових відносин.
2. Розробити та запровадити ефективну систему контролю в сфері тіньової економіки у вигляді ризик-орієнтованого аудиту тіньової діяльності з урахуванням галузевої та іншої специфіки.
3. Посилити через пенсійний механізм систему стимулів і запобіжників тіньової діяльності в напрямку її повного охоплення пенсійним страхуванням.

Запровадження перелічених заходів дозволить активізувати процес реформування всіх трьох рівнів пенсійної системи, підвищити фінансову сталість пенсійної системи, активізувати економічну активність суб'єктів господарювання та підприємницької діяльності, виведення з тіні трудових відносин і заробітної плати (доходів), що забезпечить підвищення рівня соціальної захищеності населення та подальшого розвитку пенсійного реформування в контексті соціально-економічного розвитку країни.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є вирішення проблем формування цілісної концепції пенсійної системи та гармонізації її функціонування в суспільному середовищі.

Література

1. Конституція України. – К.: Велес, 2006. – 48 с.
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [Електронний ресурс]: Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058. – Режим доступу <<http://zakon1.rada.gov.ua>>.
3. Сухарев О.С. Социальная экономика: институты, инновации, экономическая политика / О.С. Сухарев. – М.: Экономическая л-ра, 2004. – 292 с.

4. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: монографія / В.А. Предборський. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.